Това издание е част от проекта „Разбудена памет: гласове отдолу“, осъществен през 2006-2007 година от Института за изследване на близкото минало, София. Екипът, който работи над книгата, благодари на Посолството на Кралство Холандия за подкрепата на проекта.

Книгата нямаше да бъде възможна без съдействието на няколко десетки наши събеседници от Русе, Копривщица и с. Бела речка, обл. Монтана. Те се съгласиха да ни допуснат в своя свят, да споделят с нас времето, спомените и чувствата си. Съгласиха се да преживяват отново заради нас, да разсъждават заедно с нас. Благодарни сме им за тяхната отзивчивост и искреност.

На тях посвещаваме тази книга.

Социализмът като житейски път

предговор

В тази книга са събрани тридесет и седем разказа. Това са житейските истории на различни хора – жени и мъже от градове и села, на различна възраст и с различни професии, съдби и възгледи. Обединява ги единствено това, че всички са преживели социализма. Разказите на тези наши съвременници са събрани в хода на проекта „Разбудена памет: гласове отдолу“ на Института за изследване на близкото минало. Проектът е мотивиран от недостига в публичното пространство на памет и дебат за комунистическото управление. Сякаш то беше забравено преди още да е осмислено, осъдено или простено. Амнезията сякаш дойде преди поуката, преди познаването дори. Затова екипът на проекта си постави за цел да подпомогне създаването на публични практики, които да насърчат активната рефлексия върху миналото, с надеждата по този начин проблемът за социалистическото минало да намери своето подобаващо място в хуманитаристиката и в други, неспециализирани публични дискурси.

Съществува широк консенсус, че българската историография и социалните науки все още не са достигнали до големия синтез по отношение на периода на комунистическото управление. Доказателство за повишения интерес и чувствителност към него е вълната от мемоарни и (авто)биографични издания, някои от които се превърнаха в бестселъри. Сред авторите са не само репресирани от комунистическия режим[1], но и мнозина негови видни функционери начело с лидерите Георги Димитров, Вълко Червенков и Тодор Живков, както и висши служители, заемали отговорни постове в управлението на социалистическата икономика и службите за сигурност, включително бивши министри[2]. Не липсват и мемоари на творци и интелектуалци, сред които неколцина историци[3]. Докато разкажите на жертвите и очевидците, особено в началото на 90-те години, поставят въпроса за оспорваните територии на паметта и символните „войни“ след края на комунизма, тези на комунистическите функционери, с претенцията си за обективност, заложена в привилегированата позиция на автора, очевидно са водени от опит за самооправдание и може би трансформиране в новата ситуация на символния капитал, с който са разполагали в миналото. Както отбелязва Румяна Прешленова[4], това изобилие от мемоарни и автобиографични издания демонстрира преобладаването на инструментализираната лична памет над публичната, социалната памет и съответства на липсата на нови историографски синтези.

От друга страна обаче, прибързаното вграждане на „социализма“ в исторически или социалнонаучни концептуални рамки, чиято ценностна неутралност е сякаш предпоставена, може да се окаже – независимо от намеренията на авторите – мимикрия на определени политически ценности. Така историческото и социалнонаучното изучаване на недалечното минало се изправят пред поредица от въпроси: за ценностната неутралност в науката, за границите и характера на обобщенията, за концептуализацията на травматичен опит, за необходимостта от „историческа дистанция“ и колко голяма да е тя и пр., водещи до кардиналното питане, формулирано от философа Димитри Гинев[5], дали самият акт на теоретизация (колкото и критична да е тя) не се явява оправдателен жест по отношение на нейния обект.

Идеята за „разбуждане на паметта“ се основава на убеждението, че преди големите синтези, преди концептуализирането на проблематиката за социализма е необходимо да се открият субектите на паметта за миналото, които в момента очебийно отсъстват от публичното говорене за него. Необходимо е да се възстанови връзката с анонимните носители на паметта, да бъдат чути гласовете на онези, които обикновено са били включвани в множеството на безмълвно съгласните, на 99-те процента „за“. Гласовете „отдолу“ са именно тези гласове – на хората, оказали се често дори на периферията на системата, но допринесли за нейното функциониране, облагодетелствани или ощетени от нея, активно въвлечени или пасивно несъгласни.

Използван е биографичният подход, защото той дава най-добри възможности за активно участие на събеседника. Не е търсена статистическа представителност: тя не е възможна, а не би била и уместна в този случай. По-скоро подходът е вдъхновен от „теренната теория“ (grounded theory) на А. Строс и Б. Глейзър, като се търси диапазонът на възможния опит. Въпреки че много от разказите, съдържащи се в тази книга, могат да се определят като описания на „типични“ житейски траектории, не е търсена средностатистическата (и в този смисъл „типична“) житейска съдба, а по-скоро „прототипове“ на възможния жизнен опит. При този подход от особено значение са контрастните случаи: спечелилите и пострадалите от комунистическото управление, апологетите и критиците на социализма. Ето защо за събеседници бяха избрани хора с различен пол, професия и житейска кариера на възраст от 60 до 85 години от различни по вид и местоположение населени места – село (Бела речка, обл. Монтана), малък град (Копривщица) и голям град (Русе). Те бяха поканени да разкажат за своя живот, като имаха свободата да построят разказа си и да поставят акцентите в него според собственото си виждане. В тази първа част на разговора интервюиращите упражняваха минимален контрол, като поставяха само уточняващи и поясняващи въпроси. Във втората част събеседниците бяха поканени да направят самооценка и равносметка за живота си, да помислят дали са доволни от постигнатото, дали съжаляват за нещо, което не са успели да направят. Същевременно тук се прави опит разговорът да напусне терена на личния жизнен път и да се хвърли мост към по-широкия социален и политически контекст на неговото протичане. Въпросите в тази част целят да извикат спомените за установяването на комунистическата власт, за нейните първи „мероприятия“, като чистките, Народния съд, лагерите, кооперирането и др. Търси се мнението на събеседниците, насърчава се заемането на позиция по отношение на миналото и рефлексията върху него. Така „разбуждането на паметта“ в този случай е нещо повече от събиране на информация за миналото, запечатана в спомените на събеседниците. Интересът е насочен не толкова към това, „какво всъщност се е случило“, а по-скоро към това, „какво *означава* случилото се“; не към установяване на факти, а към разбиране на техния смисъл за разказващия и на начина, по който тези смисли структурират живота на цяло едно поколение. Привилегирова се *субективността*, тоест личната гледна точка, личните възприятия и интерпретации на миналото и начинът, по който то е вплетено в един последователен и непротиворечив разказ за собствения живот. Ницше отбелязва, че истината е едно, а това, как да живеем с нея, е нещо съвсем друго. Отнесено към дадения случай, това означава, че разказът за живота едва ли ще се структурира единствено около достоверността, въпреки че има точно тази претенция. Привилегированото на субективността означава, че се търси не голямата, обективната историческа Истина, а онази своя истина, която прави възможно да продължим да живеем смислено и с уважение към себе си. То означава също, че принципите на паметта и забравата са не универсалност и обективност, а избирателност и значимост. На паметта не се гледа като на тезаурус, резервоар от факти, който се отприщва и спонтанно се излива в разказ. По-скоро тя е творчески процес, който едновременно описва и конституира жизнения път. Иначе казано, паметта е процес на сътворяване именно на такъв разказ за живота и на такъв образ за себе си, какъвто разказващият намира за най-уместен. Ясно е следователно, че разказът за миналото се ражда от позицията на настоящето и на езика на това настояще. Отново и отново въпросите за „тогава“ се

превръщат в повод за размисъл върху ситуацията сега, оценката за миналото се диктува от сегашните пристрастия и проблеми.

Влиянието на настоящето изпъква в събраните тук разкази поне по два начина. Първо, чрез споменатата съпоставка „преди–сега“. Разказвайки живота си, хората не се стремят да направят прецизно разграничение между обективните факти и собствените си мнения. Преценките за миналото най-често са продиктувани от начина, по който възприемат настоящето. На днешната несигурност събеседниците охотно противопоставят някогашната сигурност и спокойния живот при социализма. („Спокоен живот беше и по-весел беше така. Сега по-отчаян е народът“; „...нямаше крадци, нямаше убийци, а сега те е страх да замръкнеш“; „Бедни, но работливи хората, сърдечни един към друг“; „И свободно бе… И нямаше тия кражби.“) На пониженото си благосъстояние и относително ограничените си социални контакти (всички с изключение на един мъж са пенсионери) противопоставят представите си за справедливост и материална задоволеност, отново свързани с миналото, т.е. с периода на социализма. („Хората се редяха на опашки, хладилниците им бяха пълни“; „...имало е за управниците, ама имаше и за нас“; „..като идеш с два лева и си напълниш чантата, а сега не можеш“; „През комунизма наистина всеки можеше да си купи и кола, и апартамент да си направи. А сега – трудна работа“; „...сватба направих през комунисткото, и апартамент купих и обзаведох, и децата ми живееха. Сега не мога, не мога“; „А сега всяко е укукнало и всеки мисли как ще върже края“; „Имаше работа. На заплата купувах една пита кашкавал, салами, луканки, подкови… А сега...“) Същият реторичен похват, противопоставянето на „преди“ и „сега“, се използва, за да подчертае критичното отношение на говорещия към промените в икономиката и обществото през последните петнадесетина години. Обект на критика най-често е ликвидирането на земеделските стопанства и на големи държавни предприятия. Събеседниците се спират на видимите белези, като пустеещи земи, рушащи се сгради, разграбено оборудване. Те са недоволни и от загубата на определени граждански ценности, изразяваща се в корупция, облагодетелстване за сметка на обществото и т.н. Засегната е високата самооценка на минали-те им постижения (комсомола, партията, бригадите, ударниците). Въпреки това обаче в повечето случаи социализмът се възприема през призмата на битовото – домът, добруването, близките, работата – и не става дума за ефективността на системата, за политическите и социалните проблеми, които тя е породила. Обратно, по отношение на настоящето събеседниците показват жив интерес и споделят мнения по социални и политически въпроси: безработица,

социално неравенство, корупция във властта и съдебната система, престъпност и т. н. Това наблюдение ни отвежда към другия аспект на влияние на настоящето.

Второ, настоящето влияе върху конструирането на повествованието за миналото, като осигурява легитимността на разказа. От една страна, това се постига чрез заявяването на позиция – събеседниците се идентифицират с някаква (квази)общност и говорят от името на тази общност (пенсионерите, репресираните, хората от село, дори „народът“). Така тяхната позиция печели представителност и тежест, напускайки сферата на случайните частни мнения. От друга страна, легитимността на разказа зависи от неговата разпознаваемост като представящ определена позиция, а тя на свой ред – от съответния „голям разказ“, матрицата, в която се отлива колективната памет и която придава единен смисъл на множество разновидности личен опит. От една страна, в историите на нашите събеседници прозира „големият разказ“ за социализма – какво представлява и накъде води той, както и преоценката на този разказ от позицията на днешните реалности. От друга страна, в тях откриваме големия разказ или модела за социалистическия човек и неговия живот, тоест проекта на комунистическата държава за нейните граждани, както и преоценката на този проект. Следователно настоящето влияе върху създаването на разказа за миналото, като предоставя възможните позиции, от които се говори, както и репертоара от изразни средства за тяхното заявяване. Прави впечатление например, че по определени теми, отнасящи се до миналото (най-често онези, които се отнасят не непосредствено до личния опит, а до обществени процеси или събития), често се говори на официалния език от съответния период без никаква рефлексивна дистанция. Така неволно се актуализират конотации, които минират възнамеряваната неутралност на разказа. Например един от реторичните прийоми на комунистическата пропаганда е да легитимира социализма с неговата историческа неизбежност („колелото на историята“ от прочутата реч на Георги Димитров пред съда в Лайпциг). Така и в разказите на очевидците и дори на участниците 9-ти септември винаги „дойде“ или „стана“, ТКЗС-то „стана“ или „се направи“, сякаш тези събития са част от един естествен ход на нещата, а не са предизвикани с волеви, а често и насилствени действия. Заглушаването на всяко инакомислие през периода на комунистическото управление води до парадоксалната ситуация, че години след неговия край за този период често се говори на езика, изкован от самия него, тоест имплицитно апологетично. Обратно, легитимността на публичното критично говорене за настоящето дава възможност на събеседниците

ясно да артикулират критичното си отношение към случващото се от началото на 90-те години насам. Така в личните житейски истории на нашите съвременници прозират конкуриращите се големи разкази и за миналото, и за настоящето.

Тази книга очертава едно силово поле – на съгласие и несъгласие, на „за“ и „против“ социализма. Позицията на авторите на проекта няма претенция за извънпоставеност и в този смисъл обективност. Напротив, тя също се намира в това силово поле. Иначе казано, авторите имат своите ценностни ориентации, които са заявени в поставяните въпроси. Те не са неутрални. Нарушена е препоръката в повечето ръководства по устна история за минимална намеса и възможно най-голяма неутралност на въпросите. Например в тях е поставен акцент върху репресиите в първите години на комунистическото управление, върху по-късните изопачавания на меритократичните принципи с привилегии и неформални мрежи на покровителство и т. н. Често самата формулировка подсказва позицията. Например „комунизъм“, а не „социализъм“, което някои събеседници оспориха: „Комунизъм е ние с тебе да сме братя“; „ Комунистическо не. Аз го разбирам много по-възвишено.“; „По моему комунизъм в България никога не е имало. Ако да построихме пет-шест вида социализми според нашия ръководител Тодор Живков.“[6] С този подход се прави опит за дистанциране от стереотипните представи за онзи период, формирани под влиянието на десетилетни идеологически наслоявания. (Както се вижда от разговорите, в немалко случаи тези представи са останали непокътнати и досега.) Препоръката за неутралност е нарушена умишлено, за да предизвика размисъл, може би дори да оспори нечии очевидности, да ги постави под въпрос и да изиска аргументи в тяхна защита. По-важно – нарушена е, за да насърчи такива разкази, които в продължение на десетилетия са били невъзможни, които дори сега трудно се удават, защото дълго не е имало алтернативна колективна памет, на която да се позовават и от която да черпят своята легитимност.

Поради това особена ценност и интерес представляват опозиционните разкази, т. нар. контра-разкази – онези, които документират негативен опит или оценка. Такива са разказите на хора, чиито близки са били репресирани от комунистическия режим в първите години след установяването му, хора, чиито житейски траектории са били променени в неблагоприятна посока или които не са успели да реализират житейските си планове поради условия, наложени от режима (например били са изключени от университета или не са били допуснати да следват). Този опит „на ръба“ е ценен не като типичен, а като граничен – намиращ се на границата на установената тогава нормалност и затова сочещ нейната същност и нейните ограничения. Той е особено ценен тъкмо поради тази своя граничност. Към тази група разкази се включват и няколко такива, в които не става дума за подобен негативен опит, но въпреки това разказващите се отнасят критично към комунистическото управление. Разбира се, подобни разкази не могат да бъдат статистически преобладаващи. Но те са интересни с конфликта на наративизацията, следствие от това, че не са се превърнали в част от публичното говорене за комунистическото управление. Те не са се оказали съвместими с образцовите разкази, изковани и популяризирани от него. Поради това в продължение на десетилетия тези лични разкази са се оказали невъзможни, доколкото не са намирали опора в някакви публични дискурси или форми на публична колективна памет. Такива публични разкази на съпротива или дори инакомислие просто не са съществували. Затова и личните мотиви за съпротива не са намирали контекст, в който да бъдат артикулирани и който да ги легитимира. Някои от нашите събеседници признаха, че за първи път разказват своята история или тази на семейството си така, както не са се осмелявали да направят преди. Някои споделиха пред нашите диктофони семейни тайни, в които не са посвещавали дори децата си, защото са се бояли да не им навредят. Наистина в последните петнадесетина години споделянето на негативен опит и оценки за комунистическото управление не е вече невъзможно, нито крие особен риск. Твърде често обаче то черпи своята легитимност от контекста на политическото говорене и се възприема като инструментализирано в подкрепа на определени политически цели.

Друга група разкази са изградени около преобладаващо позитивни спомени за социализма. Те са интересни в друг аспект – доколкото събеседниците реконструират собствения си живот, позовавайки се на официално одобрени идеали. И тъй като никой личен разказ не може да бъде убедителен, ако е конструиран около абстрактни принципи, в случая е интересно как тези идеали са „преведени“ на езика на практиката и личния опит. Прави впечатление, че повечето апологетични разкази се опират на спомени от ранната фаза на строителството на социализма. За разлика от разказите от предишната група, отклоняващи се от образцовия разказ на социализма, тук безпроблемно се използва именно този телеологичен модел. В житейските истории от тази група става дума за строежи, за младежки бригади, за ентусиазъм, за първопроходчество („първата бригада“, „първата копка“, „първия цимент“, „първия завод за…“, „първия работен ден“). Романтичното осюжетяване на тези разкази за строителството на светлото бъдеще, заето от ранния комунистически голям разказ,

позволява втъкаването на собствения опит в смислено и последователно повествование. Това повествование е подчинено на една своеобразна „ценностна рационалност“ (Вебер)[7], която трудно бива удържана по-късно в хода на разказа, особено в случаите, когато става дума за сериозните недостатъци, станали видими през 70-те и 80-те години. („…от Тодор Живков насам, откакто той дойде, някак се промениха нещата“; „ Много вили, апартаменти, коли – откъде идва това нещо?“; „Трябваше с труда си да се доказвам, а те вече се доказваха с политиката.“) Въпреки това събеседниците се идентифицират позитивно с периода на комунистическото управление, като нерядко посочват членството си в БКП като естествено следствие от семейните традиции или младежката си среда. („Моят баща е починал с партийната книжка. До смъртта си е бил член на БКП. И аз го наследих...“; „От “червено” съм, не искам да политизирам, сред такива хора съм израсла“; „...аз съм работническо дете. От бедно семейство, работническо“) Значимостта на този континуитет обикновено се подсилва от подчертано егалитарни представи за социализма и силна идентификация с конкретна общност, най-често трудовия колектив или общността от приятели, където разказващите са намирали разбиране и помощ („такива чисти отношения, каквито не може да съществуват вече оттогава насам“; „Че тия хорица, бог да ги прости... добрината им я нямаше никъде“; „Най-обичам, когато се събирахме с жените… забравя всичко тегло и се съберем“; „Ама такъв живот съм прекарала с тях – като сестри“). Социализмът се мисли не като система, през нейните принципи и характеристики, а през отношенията между хората. На фона на представата за социализма като задружен труд за изграждането на светлото бъдеще сегашната ситуация на социална атомизация и конкуренция се възприема като анормална, което е допълнителен повод за идеализация на миналото. Докато в предишната група се натъкнахме на трудността на артикулирането на опита, тук по-скоро е налице придържане към фиксирани символи, които нерядко нямат референт в реалния опит. Романтичната картина на строителството на социализма позволява на събеседниците от тази група да подредят нерядко противоречивия си опит в последователен разказ, който черпи своята легитимност от официалния комунистически голям разказ. Неговото взривяване през последните години сякаш не се е случило – не е довело до необходимостта от търсене на нови опори на собствената идентичност. Това е възможно поради факта, че хората от тази група не се затрудняват да открият в публичното пространство позиции, с които безпроблемно могат да се идентифицират.

Има и трета група разкази, които не се опират нито на опозиционен опит, нито на комунистическата „ценностна рационалност“. Те са конструирани по-скоро около една „инструментална рационалност“, ако се придържаме към Веберовите понятия. Те сякаш са извън очертаното противопоставяне опозиционност–апологетичност и в този смисъл са по-скоро безразлични към социалния и политическия контекст на жизнения път. В тях социализмът се възприема единствено през призмата на всекидневието. Става дума за семейството, дома, работата; личната житейска траектория трудно се поддава на непосредствено вписване в по-широкия социален контекст на времето. Хората от тази група много добре са се интегрирали в системата, но така, сякаш не „виждат“ нея самата зад множеството ѝ конкретни прояви. Те често са получили приличното образование (във всеки случай съответстващо на амбициите им), имали са възможност да придобият квалификация и да си осигурят сравнително добра работа (нерядко споменават различни „маневри“, целящи по-добро заплащане или по-добри условия на работа), повишавали са благосъстоянието си с постепенно натрупване на материални ценности, вписали са се успешно в неформални мрежи на общуване и взаимно подпомагане. Както констатират редица автори[8], особено за по-късните десетилетия на социализма, налице е „договаряне със системата“, което прави възможно успешното функциониране на индивида в нейните рамки, без за това непременно да е необходим политически консенсус. В тези житейски истории се наблюдава преиначаване, тривиализиране на образцовия разказ на социализма. Микрофокусът – съсредоточаването върху собствения живот, всекидневието, семейството – може да се тълкува като реторичен прийом за дистанциране от политическия контекст и неговите мащабни последици. Телеологизмът не предполага цели, извънпоставени по отношение на собствения живот. Безпроблемното функциониране на индивида в системата е подчинено на целите на индивида, но ефикасно обслужва и системата. Така, привидно следвайки одобрения модел, тези разкази променят в съществена степен първоначалните му смисли. Те са показателни за практиките от всекидневния живот, които следват, но същевременно и предоговарят институционално предписаната нормалност. Доколкото фокусът върху личното може да се разглежда като алтернатива на официалното, разказите от тази група могат донякъде да се интерпретират като контраразкази. Но тяхната опозиционност е ограничена и ограничаваща. Непосредственият тон и самопроектирането по посочения начин могат да се удържат само ако обхватът на разказа остане тесен. От своя страна ограниченият фокус не подкопава комунистическия

проект, а се оттегля от неговите последици и неговата същина.[9] Така разказите от тази трета група разкриват друг вид конфликт, случващ се на „територията“ на личността – борбата за контрол над смисъла на живота. Държавата (или партията) желае хората да мислят живота си в категориите и периодизациите, които тя изработва. Когато това се случва, когато индивидуалните биографии следват образеца за жизнен път, гражданите признават правото на контрол над техния живот. Но въпреки неравенството на силите, контролът никога не е пълен.

Независимо от различните позиции и оценки, събеседниците ни прибягват към едни и същи големи разкази (идеологически метанаративи) за социализма и за живота при социализма. Те им помагат да подредят спомените и преживяванията си около конкретни тропи на опита (образи, фигури на речта), които интегрират жизнения път в последователен разказ. Проектът показа, че съвремието все още не е успяло да конструира свой метаразказ за живота при социализма и да го направи достъпен и убедителен за хората. Личните истории и досега са повлияни в голяма степен от метаразказите на социалистическото минало, независимо дали им съответстват, или се отклоняват от тях. Или с други думи, социализмът все още не се е превърнал в минало.

Доколкото различните хора се обръщат към едни и същи големи разкази, последните, както отбелязва Джон Борнеман, „се превръщат в инструменти за създаване на социално и може би национално сцепление; субектите тогава се обединяват като поколение и се разграничават от други групи“[10]. Поколението следователно може да се определи като *общност на опита и паметта*, тоест общност от хора, които имат споделен опит и общи места на памет. Не случайно Карл Манхайм[11], класикът, разработил пръв понятието за поколение, подчертава, че то помага да се разкрие динамиката на историческото развитие. За Манхайм поколението се определя не толкова чрез обективните условия на своето израстване (война, смяна на политическия режим), колкото чрез отговорите, които им дава. Така това понятие прави възможна връзката между обективните обстоятелства и субективните им интерпретации. Чрез подобна идея за поколение личният опит се разполага в социалния контекст, биографията намира място в историята. Хората от едно поколение преминават през едни и същи етапи и събития на своя жизнен път, като им придават приблизително едни и същи смисли, независимо от отношението си към тях. Поколението, към което принадлежат мнозинството от събеседниците, е било в началото на жизнения си път след края Втората световна война. Драстичните обществени преобразувания са белязали това начало с радикална промяна на самите норми, управляващи структурираните и институционализирани отношения: сериозни сътресения, дори преобръщане на социалните статуси и традиционните отношения на власт, ранна независимост от семейството и локалната общност, автономност и неподозирани дотогава възможности за социална мобилност. Тогавашните ученици и младежи са се възползвали по различен начин от тези промени. Някои са доволни от това, как са сътворили живота си, други съжаляват за пропуснати шансове или ограбени възможности.

Житейските истории, събрани в тази книга, са щрихи към портрета на едно българско поколение. Със своята разноликост и противоречивост те донякъде възпроизвеждат войните на интерпретациите от първите години на демократичния преход. Намесвайки се в тях, тази книга иска да напомни, че миналото е твърде сложно и противоречиво, за да бъде загърбено лесно. Наред с това тя ще помогне по-добре да разберем комунистическото минало, за да се справим с него – нещо, което е проблем на настоящето. Тя повдига въпроси за отчуждението от това минало и за меланхоличната памет за него. Въпроси, които не са лесни, понякога са може би болезнени, но които трябва да си зададем, ако искаме да намерим за себе си отговор на питането на Ницше за това, как да живеем с истината за миналото. Иначе то ще продължава да тежи в настоящето и да хвърля дълга сянка върху бъдещето.

Даниела Колева

Бележки:

1 Екатерина Бончева и др. (съст.), *Българският гулаг: свидетели. Сборник документални разкази за концлагерите в България*. София: Демокрация, 1991; Ст. Бочев, *Белене. Сказание за концлагерна България*. София: Фондация Българска наука и култура, 1999.

2 Георги Димитров, *Дневник*. София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, 1997; Вълко Червенков, *За себе си и своето време*. София: ЛИК, 2000; Т. Живков, *Мемоари*. София: СИВ-АД, 1997; Петър Младенов, *Животът. Плюсове и минуси*. София: Петекс, 1992; Лъчезар Аврамов, *50 оспорвани години. Спомени*. София: Тексимреклама, 1993; Станко Тодоров, *До върховете на властта. Политически мемоари 1941-1991*. София: Христо Ботев, 1995; Георги Чанков, *Равносметката. Спомени и размисли за революционната борба и строителството на социализма*. София: Христо Ботев, 2000.

3 Илчо Димитров, *Всичко тече*. София: Тилиа, 2000; Вера Мутафчиева, *Бивалици. 4 т.* София: Анубис, 2000-2005; същата, *Семейна сага. Разгадавайки баща си*. София: Гутенберг, 2000. Тук можем да отнесем писа-

ните доста по-рано спомени на Николай Генчев, публикувани от Миглена Куюмджиева и Георги Вълчев като пети том от новоизлезлите негови съчинения. Николай Генчев, *Спомени*. София: Гутенберг, 2005.

[4] Rumjana Preshlenova, *Freiheit als Veranrwortung: Die Historiographie in Bulgarien nach dem Umbruch*. Im: *Klio ohne Fesseln? Historipgraphie im Oestlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus*. Hrg. von A. Ivaniscevic, A. Kappeler, W. Lukan, A. Suppan. – Oesterreichische Osthefte. Jahrgang 44. Wien 2002, Heft 1-2, S. 473-486.

[5] Димитри Гинев, *Теоретизацията на социализма*. – в-к *Култура,* № 26, 18 юни 2004.

[6] В този текст използвам термина „комунистическо", за да характеризирам управлението, а „социализъм" – по отношение на реалностите на всекидневния живот.

[7] Вж. John Borneman, *Belonging in the Two Berlins: Kin, State, Nation*. Cambridge university press 1992, p. 120. Борнеман използва Веберовите понятия *Wertrationalität* (ориентация към високи цели) и *Zweckrationalität* (инструментална рационалност), за да разграничи опита на хората, участвали в съпротивата срещу нацизма, водени от своите идеали, от опита на онези, които се адаптират към ситуацията в ГДР не по-зле, но без да се идентифицират с романтичния разказ. В случая използвам понятията „ценностна рационалност" и „инструментална рационалност" само във връзка с реторичните стратегии на разказващите, като се абстрахирам от житейските им стратегии.

[8] Lutz Niethammer, *Annäherung an der Wandel. Auf der Suche nach der volkseigenen Erfahrung in der Industrieprovinz der DDR. – BIOS. Zeitschrift fuer Biographieforschung und Oral History,* 1988, no. 1, S. 19-66.

[9] Срв. Carol Wolkowitz, *'Papa's Bomb': the local and the global in women's Manhattan Project personal narratives*. In: M. Andrews, S. D. Sclater, C. Squire and A. Treacher (eds.) *Lines of Narrative: Psychosocial perspectives*, Routledge 2000, pp. 104-5, 114

[10] Borneman, p. 46.

[11] Karl Mannheim, *The Problem of Generations*. Oxford University Press, 1952.